

BAŞLANGIÇTAN GÜNÜMÜZE KADAR İSLAM TOPLUMUNDA MADENİ PARALAR VE KAĞIT PARALAR

Doç. Dr. Abdulaziz BAYINDIR*

Para, satın alma gücü görevini yerine getiren her şeydir. Paranın temel görevleri; eşyaya değer olma serveti biriktirmeye elverişli bulunma ve ödeme aracı olmaktır. Bunlara paranın fonksiyonları denir.

I - PARA ÇEŞİTLERİ

Günümüze kadar dolaşıma çıkmış paraları madenî ve kağıt paralar diye ikiye ayırabiliriz. Dirhem, dinar ve felsler madenî paralardır. Kıymetli maden karşılığı olan ve olmayan kağıt paralar ile çek keşidesi ve hesaptan hesaba nakil suretiyle kullanılan kaydî paralar da kağıt paralardır.

A- Madenî Paralar

Madenî paralar altın, gümüş ve diğer madenlerden basılır. Bunlara mal-para da denir. Çünkü bu paraların hem para olarak hem de maden olarak değerleri vardır. Dolaşımdan kaldırılsalar bile değerleri hiç bir zaman maden değerinin altına düşmez. Osmanlı lirası 1920'lerden beri dolaşımdan kalkmış olmasına rağmen değerini hala korumakta ve İstanbul Darphanesi bunları basmaya devam etmektedir. Reşad, Gazi ve Hamid altını adıyla satılan Osmanlı liralara bugün, ya ziynet ya da servet biriktirmek amacıyla satın alınmaktadır.

Madenî paralar altın ve gümüşten basıldığı gibi bakır, nikel bronz ve diğer madenlerden de basılmışlardır.

1- Tam ayarlı altın ve gümüş paralar :

İslamî kaynaklarda saf gümüşten basılan paraya dirhem, saf altından basılanına da dinar denir¹. Bunlar yirincinci asrın ilk çeyreğine kadar ödeme aracı olarak kullanılmışlardır.

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1- Ahmed b. Hacer ei-Heytemî, Tuhfet'ül-muhtac bi şerh'il minhâc, kırâd, şirvânî ve Kastım el-ıbâdî'un şerhleriyle birlikte tarih ve yer yok, c.VI, s.82.

Dirhem, dolaşımında bulunan gümüş paradır. Medine'de üç çeşit dirhem vardı. Bunlar sırayla 10, 12 ve 20 kırat² ağırlığında bulunuyorlardı. Hz. Ömer zamanında bu dirhemlerin toplam ağırlığı olan 42 kırat, üçe bölünmüş ve bunların ortalaması olan 14 kırat, bir şer'î dirhem ağırlığı olarak kabul edilmiştir. Hatta bazı kaynaklarda belirtildiğine göre, ona dua ve selam olsun, Hz. Muhammed zamanında Mekke dirhemine itibar edilmekteydi ve onun ağırlığı da 14 kırat idi. Şer'î dirhem ağırlığının 14 kırat olduğu hususunda tam bir görüş birliği (icma) vardır³.

Hz. Ömer zamanında, 200 dirhem gümüşün 20 miskal⁴ altınla aynı değerde olduğu ve bunların ağırlıkları arasında yediye onluk bir oranın bulunduğu da tespit edilmiştir. Yani bir miskal 10 dirhem değerinde ve 10 dirhem, 7 miskal ağırlığındadır⁵. Fıkıh kitaplarında dinar ile dirhem arasındaki ağırlık oranı anlatılırken vezn-i seb'a terimi kullanılır. Bununla kastedilen, yedi dinarın on dirhem ağırlığında olduğudur.

Hz. Peygamber ve ashabı zamanındaki altın paralar Bizans'ta basılırdı. Yukarıdaki ağırlıklar Bizans altını ile ilgilidir. Bu ağırlıklara uygun olarak ilk islam dinarını bastıran halife, Abdülmelik b. Mervan'dır (Saltanat yılları 65-86 h./685-705 m.)⁶

Fıkıh bilginleri bunları, kendi devirlerinde geçerli ağırlık birimi olan arpa ile tartmışlardır. Hanefilere göre bir miskal, orta büyüklükte 100 arpa; bir dirhem de 70 arpa ağırlığındadır. Malikilerin tartısına göre bir dinar, orta boyda 72 arpa ağırlığındadır⁷. Şafiîlere göre de bir dinar kabuksuz ve iki ucu kesilmiş 72 arpa, bir dirhem 50.4 arpa ağırlığındadır⁸.

2- Kıratın (القيراط) ağırlığı konusunda farklı görüşler vardır. Hanefî mezhebine göre bir kırat orta büyüklükte beş arpadır. (Ömer Nasuhi BİLMEN, Hukuki İslamiyye Kamusu, İst. 1985. c.IV, s.121.)

3- Ömer Nasuhi BİLMEN, Hukuki İslamiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu, İst. 1985, c. IV, s. 121-122.

4- Dinar, Hz. Peygamber devrinde Arap yarımadasında dolaşımda bulunan Bizans altınına verilen addır. Bunların ağırlığına miskal denir. Bir miskal ile bir dinar, o devir için aynı şeyi ifade etmektedir.

5- Ebubekir Ahmed b. Ali el-Cessas (305-370 h.), Ahkâm'ül-Kur'an, Beyrut, Bab'üd-diyet min gayr'il-ibil, c. II, s.237; Alâüddin el-Kâsânî,(ö. 587 h.) el-Bedâi'us-sanâi', Beyrut 1974, c.VII,s.253.

6-İbrahim ve Cevriye ARTUK, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmî Sikkeler Kataloğu, İstanbul 1970, c. I, s. XXXV.

7- Ömer Nasuhi BİLMEN, a.g.e. c. IV, s.122,123.

8- Ahmed b. Hacer el-Heytemî, c. III, s. 264.

Gerek cahiliye döneminde ve gerekse İslami dönemde dinarların ağırlığının değişmediği ittifakla kabul edilir⁹. Bundan anlaşılıyor ki, fakihler hep aynı dinarı tartmışlardır. Farklılık dinarda değil, terazinin diğer kefesine konan arpadadır. Çünkü arpanın ağırlığı, bölgeden bölgeye, iklimden iklime, hatta bir tarladan diğerine değişir. Eğer arpaya göre hareket edilse her mezhebin, dinar ve dirhem için belirlediği ağırlık farklı olacağı gibi zekat nisabı da farklı olurdu. Hatta bu fark, aynı mezhebe mensup olduğu halde farklı bölgelerde yaşayan kişiler arasında da görülürdü. Bilindiği gibi zekat nisabı, altından 20 dinar, yani 20 miskal, gümüşten de 200 dirhemdir.

Müzelerde eski dinarlardan bulunmaktadır İstanbul Arkeoloji Müzelerinde iki tip Bizans dinarı vardır. Bunlardan biri 4.20 gr. diğeri de 4.35 gr. ağırlığındadır. Bunların hangisinin Medine'de dolaşan dinarlardan olduğu belli değildir. Müzelerde, Abdülmelik b. Mervan'ın, Hz. Ömer'in belirlediği esaslara uyarak bastırıldığı dinarlardan da vardır. Bunların ağırlıkları 3.50, 4.15, 4.20 ve 4.25 gr. gelmektedir. el-Velid b. Abdülmelik (86-96 h./ 705-715 m.) Süleyman b. Abdülmelik (96-99 h./ 715-717 m.), Ömer b. Abdülaziz (99 -101 h./717-720 m.) , Yezid b. Abdülmelik (101-105 h. /720-724 m.) ve Hişam b. Abdülmelik (105-125 h. /724-743 m.) devirlerinde basılmış dinarların ağırlıkları da 4.15 gr ile 4.25 gr. arasında değişmektedir. Bu paraların çapları 18 mm.ile 20 mm. arasındadır. Madeni paraların kullanıldıkça yıprandığı hatta bazı kötü niyetli kişiler tarafından törpülenerek tozundan istifade edildiği bilindiğinden, çapı 20 mm'den az olanların yıprandığı anlaşılmaktadır. Çünkü 4.25 gr. ağırlığındaki paraların tamamı 20 mm. çapındadır. Buna göre bir dinarın ağırlığını 4.25 gr. saymak isabetli olacaktır.

Bu devirde basılmış bulunan gümüş paraların ağırlıkları da 2.15 gr ile 3 gr. arasında değişmektedir¹⁰.

Dinarla dirhem ağırlıkları arasında yediye onluk bir oran (vezn-i seb'a) bulunduğu için dinarın ağırlığı 4.25 gr. olursa dirhem ağırlığı 2.975 gr. olur. Müzede bulunan en ağır dirhem 3 gr. olduğundan arada binde yirmi beşlik bir fark vardır. Bu fark tartıdaki bir hatadan kaynaklanmış olabilir. Buna göre bir miskalin 4.25 gr. bir dirhem de 2.975 gr. kabul edilmesi uygun olur. Dolayısıyla zekat nisabı olan 20 miskal altın 85 gr. ve 200 dirhem gümüş de 595 gr. olur.

En ağır Bizans dinarının 4.35 gr. en ağır dirhem de 3 gr. gelmesinden hareketle, dinarın ağırlığını 4.35 gr. saymak da mümkündür. Bu durumda

9- Ahmed b. Hacer el-Heytemî, c. III, s. 264.

10-İbrahim ve Cevriye ARTUK, c. I, s. 2,10,11,14,15-30.

dirhem'in ağırlığının 3.045 gr. olması gerekir. Buna göre zekat nisabı olan 20 miskalin ağırlığı 87 gr. 200 dirhem'in ağırlığı da 609 gr. olur.

Ömer Nasuhi BİLMEN'in arpa kriterini kullanarak yaptığı dirhem-i şer'i hesabına göre bir miskal 4.007 gr. ve bir dirhem de 2.805 gr. dır¹¹. Bu durumda altın zekat nisabı 80.14 gr. ve gümüşün nisabı da 561 gr. olur. Diyanet İşleri Başkanlığının arpa kriterine dayanarak yaptığı tespite göre 20 miskal altın 80.18 gr. ve 200 dirhem gümüş te 561.26 gr. dır. Diyanet, 1 dinarı 4.009 gr. bir dirhemi de 2.806 gr. saymış olmaktadır¹².

Hız Ömer, dinar ve dirhemler arasındaki oranları tespit ettiğinde 1 birim altın 7 birim gümüş değerindeydi. Dolayısıyla o zaman 20 miskal altının değeri, 200 gr. gümüşün değerine denk düşüyordu. Bu değerler zamanla gümüş aleyhine değişmiş ama buna bağlı olarak zekat nisaplarında bir değişme olmamıştır. Fakat dinar ve dirhem ağırlıklarının ve bunların değerlerindeki oranın hep değiştiği gözlemlenmektedir. Farklı ağırlıktaki dinar ve dirhemlerin örnekleri, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde görülebilir. Bunların kataloğu, İbrahim ve Çevriye ARTUK tarafından yapılmış ve "İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslâmî Sikkeler Kataloğu" adıyla İstanbul'da 1970'te basılmıştır. Altın ve gümüşün değerleri arasındaki oran o kadar çok değişmiştir ki, 1 Ekim 1999 günü ilan edilen fiyatlara göre 1 birim altın yaklaşık 57 birim gümüş değerine yükselmiştir. Çünkü bu tarihte 1 gr. 24 ayar altının satış fiyatı 4.435.000 TL. olduğu halde 1gr. 900 ayar gümüşün satış fiyatı 77.400 TL. idi¹³.

Darphaneler, altın ve gümüş paraları basmak için yüzde bir veya daha az darb ücreti¹⁴ alıyordu. Hem basım ücreti hem de bunların ağırlık ve ayarına duyulan güven, basılı paraları külçelerinden değerli kılıyordu. Bu paralar kullanıldıkça yıpranıyor ve ağırlığında belli bir azalma oluyordu. Bu da o paraların değerini belli ölçüde azaltıyordu. Sonunda bunların maden değeri resmî değerlerine eşit denebilecek düzeye geliyordu. Dolaşımdan kalkmaları halinde de yenileriyle kolayca değiştirilebilirlerdi¹⁵. Elinde altın ve gümüş bulunan kişiler de darb ücretini ödemek şartıyla darphanede kendi hesaplarına para bastırabilirlerdi¹⁶.

11- Ömer Nasuhi BİLMEN, kitabında üçyüzellialtıbuçuk dirhem-i şer'inin bir kilo ettiğini yazmaktadır. Buradaki hesap ona göre çıkarılmıştır. (Hukuki İslamiye Kamusu, IV, s.122)

12- Diyanet İşleri Başkanlığının 26.11.1980 tarih ve 7 nolu genelgesi.

13- 1 Ekim 1999 tarihli televizyon haberleri.

14- Devlet-i Osmaniye'nin usul-i sikkesi, Salnâme-i Osmaniye, 1333-1334 sene-i mâliye, s. 406, İst. 1334.

15- Ahmed b. Hacer el-Heytemî, a.g.e. c. VI, s.83.

16- Osmanlıların son zamanlarında, gümüşten para bastırma yetkisini devlet kendi tekeline almıştı ama ellerinde altın bulunduranlar kendi hesaplarına diledikleri kadar para bastırabiliyorlardı.(Bkz. Devlet-i Osmaniye'nin usul-i sikkesi, Sainâme-i Osmaniye, 1333-1334 sene-i mâliye, s. 395, İst.

2- Düşük ayarlı altın ve gümüş paralar :

Madeni para sisteminde para miktarını artırmak için daha çok altın veya gümüşe sahip olmak gerekir. Eğer onlar yoksa altın ve gümüşün içine başka madenleri katmak suretiyle de para miktarı artırılabilir. Bu işleme tağşiş adı verilir. Katkı maddesi, saf altın veya gümüşten az olunca, değeri düşse de bunlar gene altın veya gümüş para sayılırlar. Bunların gümüşten olanına gene dirhem altından olanına da dinar denir. Ancak darphaneler, düşük ayarlı altın ve gümüşten şahıslar hesabına para basamazlar¹⁷.

Madeni paranın içindeki katkı maddesi, altın veya gümüş miktarından fazla olursa ona mağşuş para denir. Onlar, ufaklık paralar (fülus) gibi işlem görürler¹⁸.

3- Ufaklık paralar (fülus) :

Bunlar bakır, nikel ve bronz gibi madenlerden basılan paralardır. Bu paralara fels (çoğulu fulûs) adı verilir.

Felsin öz kıymeti resmî kıymetinden düşüktür. Dolaşımdan kalkınca para olma özelliğini kaybeder ve ancak maden değeri kadar bir değere sahip olur.

Fels basımı devletin tekelindedir. Şahıslar hesabına fels basılamaz. Felsin gerçek değeri ile dolaşımdaki değeri arasındaki fark hazinenin geliri sayılacağından fels basımı devlet için önemli bir gelir kaynağıdır.

Osmanlı sultanı II. Süleyman'ın saltanatı yıllarında (1687 m./1099 h.) hazinenin çektiği sıkıntılar dolayısıyla ikisi bir akçeye geçmek üzere 1.70 gr. ağırlığında saf bakırdan mangır kesilmişti. Halk mangırını benimseyince değeri yükseltilmiş ve bir mangırın bir akçe¹⁹ yerine geçmesi emrolunmuştu²⁰.

1334) Bugün sarraflar halâ İstanbul'daki darphaneye altın vererek Osmanlı lirası ve Ata lirası bastırmaya devam etmektedirler.

17- Devlet-i Osmaniye'nin usul-i sikkesi , Salnâme-i Osmaniye, s.406.

18- Muhammed Emin b. Ömer Abidîn (İbn Abidîn) Tenbîh'ür-rükûd alâ mesâil'in-nükûd, Resâil-i İbn Abidîn, İst. 1319, c,II, s. 62.

19- Akçe, dolaşımda bulunan gümüş paradır.

20- İbrahim ve Çevriye ARTUK, İslâmî Sikkeler Kataloğu, İstanbul 1974, c.II, s.602.

Ufaklık paranın ekonomi üzerinde etkisi az ve para olarak kullanma sahası dardır. Meselâ Hanefî²¹, Şafîî²² ve Hanbelî²³ mezhebi fakihleri, fülusu mudarebe sermayesi olamayacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Mâlikîler ile Hanefî Mezhebinden İmam Muhammed bu görüşte değildir²⁴. Mudarebe, bir emek-sermaye ortaklığıdır. Ortaklardan biri para verir, diğeri de onu işletir. Elde edilen kâr, tarafların önceden anlaştıkları oranda pay edilir. Zarar olursa öncelikle kârdan karşılanır. Kâr yoksa zararın tümünü parayı veren taraf çeker. Parayı çalıştıran tarafın zararı da emeğine karşılık bir şey alamaması olur.

Fülusu kabul mecburiyetinin belli bir sınırı vardır. Büyük meblağlar bu para ile ödenmez²⁵.

B- Kağıt Paralar :

Kağıt paralar, kağıttan üretilen ve üzerinde yazılı değerle dolaşımında bulunan ödeme araçlarıdır. Bunları, karşılığı olan ve olmayan kağıt paralar diye ikiye ayırabileceğimiz gibi devlet tarafından basılan kağıt paralar ve özel kişi ve kuruluşlar tarafından piyasaya sürülen kağıt paralar (banknot, tahvil, çek vs.) diye de ikiye ayırmamız da mümkündür.

1- Karşılığı olan kağıt paralar :

Bunlar, devlet hazinesinde, bankerlerde veya bankalarda karşılığı kısmen veya tamamen var olan ya da ileri bir tarihte karşılığının ödeneceği vadedilen kağıt paralardır. Bunları da devletin bastığı karşılıklı kağıt para ve özel kişi ve kuruluşların bastığı karşılıklı kağıt para diye ikiye ayırabiliriz.

a- Devletin bastığı karşılıklı kağıt para :

Bunlar belli ağırlık ve ayarda altına veya gümüşe karşılık basılıp dolaşıma çıkarılan kağıt paralardır. Bunların tamamının veya bir bölümünün karşılığı altın veya gümüş olarak devlet hazinesinde bulunur. Eğer hazinede karşılığı yoksa belli bir tarihte karşılığının tastamam ödeneceği vadedilir. Bu

21- Şemseddin es-Serahsî, el-Mebsût, Mısır, c.XXII, s. 21.

22- İbn Hacer el-Heytemî, a.g.e. c.II, s. 417.

23- Ömer Nasuhi BİLMEN, İstılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, c.VII, s. 120.

24- Alâüddin el-Kâsânî, el-Bedâi'u's-sanâi', Beyrut, 1974, c.VI, s.82.

25- 26 Mart 1332 (8 Nisan 1916) tarihinde çıkarılan Tevhid-i Meskûkât Hakkında Kanun-i Muvakkat'ın 4. maddesinde nikel paraların kabul sınırının 50 kuruş olduğu hükme bağlanmıştır. (Düstur, tertîb-i sanî, İst. 1923, c.VIII, s. 894) O devirde bir altın 100 kuruş olduğu için 50 kuruş yarım altın değerinde idi.

şekilde hem değeri garanti edilmiş, hem de dolaşıma çıkacak kağıt para miktarı sınırlanmış olur.

Osmanlı Devleti karışıklı kağıt para çıkarmıştır. İlk çıkarılan paranın karşılığı hazineye yoktu. Sultan Abdülmecid'in tahta geçişinin ikinci senesinde (1256 h./ 1840 m.) her birinin kıymeti bir kese yani beş Osmanlı altını olmak üzere toplam otuz iki bin keselik kâime çıkarılmıştı. Bu kaimeler yüzde sekiz faizli idi ve bedellerinin sekiz sene sonra ödeneceği vadediliyordu²⁶. Bunlar bugünkü gibi kağıt para değil, altın karşılığı çıkarılmış ve para gibi dolaşımı mecburi tutulmuş birer devlet tahviliydi. İlk faizsiz kaimeler 1850 senesinde dolaşıma çıkarılmıştır.

Kaimeler zaman zaman dolaşımdan kaldırılmış, sonra tekrar dolaşıma sokulmuştur. Kaime çıkarma işi aralıklı olarak Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar sürmüştür²⁷.

Bu sistemde dolaşıma çıkan para miktarının, hazinedeki kıymetli maden stoku ile sınırlı olması veya karşılığının ileride altın olarak ödenecek olması, her ne kadar değerini garanti altına alıyor gibi gözükse de paranın kağıt haline gelmesi ciddi problemler doğurmuştur.

Sultan Abdülmecid padişah iken 1857'de (1274 h.) kaimelerin değeri önemli ölçüde düşmüş, yüzlük altın yüz atmış kuruşa çıkmıştı. Bu, bildiğimiz Osmanlı altınıdır ve 7.2 gr. ağırlığındadır. Ona 1 lira denirdi. Değeri gümüş kuruşla yüz kuruş olduğu için yüzlük altın da deniyordu. Yüz kuruşluk kaime bir altına bedel sayılırdı. Altının değerinin artması kaimenin değer kaybettiğini gösteriyordu. Kaimenin değeri gittikçe düşüyor ve muameleleri ters yönde etkiliyordu. Bu durum devam ettikçe mali işlerin düzeltilemeyeceği anlaşıldı ve Nisan 1859'da (Şevval 1276) kâimenin kaldırılmasına karar verildi. Bu iş için kurulan komisyonun başına Ahmed Cevdet Paşa getirilmişti. Paşa o zamanki durumu şöyle anlatır:

“ ... Ekonomik sıkıntılar had safhaya ulaşmış, kaimenin değer kaybetmesi oranında altının fiyatı gündün güne artarak işleri sekteye uğratmıştı. Böyle devam ederse ekonominin düzeltilemeyeceği anlaşıldı. Bunun üzerine Sadrazam Rüşdi Paşa, kaimenin kaldırılmasına, karşılığını temin etmek için de

26- Büyük Larus Ansiklopedi ve Sözlük, İstanbul 1986, Banka maddesi .

27- İ .ve C. ARTUK, a.g.e. c.II, s. 719 - 743 ; ayrıca Birinci tertip düsturlar ve zeyilleri ile ikinci tertip düsturlarda konuyla ilgili bütün bilgiler bulunabilir.

İstanbul'un akarlarından²⁸ yardım toplanmasına karar verdi. Bu işlerin yürütülmesi için de benim başkanlığında bir komisyon kurdu. Bu önemli iş için bir kaç ay uğraştık. Kaimeler toplandıkça Bâbüâli'de, halkın gözü önünde yakılmasını Rüşdi Paşa'ya hatırlattım.

"- Yok, o bizim işimiz değildir, Maliye Nezareti'nin işidir, bizim işimiz kaimeleri toplamaktır." dedi.

" - Kaimeler geldikçe takım takım yakılırsa halka güven gelir, bizim de tam bir samimiyetle yardım toplamaya yüzümüz olur." dedim. Fakat kimsenin aklım beğenmez biri olduğundan bu teklifi kabul etmemiştir.

Kaimeler toplandıkça maliye hazinesine gönderiyordum. Bu şekilde kaimenin büyük bir kısmı toplandı. Kalan kısım beş yüz bin kesenin altına inince altının fiyatı düşmeye başladı. Bu kaimeler yalnız İstanbul'a mahsustu. İstanbul dışında geçmezdi. Bu tecrübeden anlaşıldı ki, İstanbul ancak beş yüz bin keselik kaimeyi kaldırabiliyor, daha fazlasına tahammül edemiyormuş. Hazine, sıkıldıkça kaime bastığından kaimenin değeri düşmüştü.

Kaime miktarı beş yüz bin keseye inince kıpırdamalar olmuş, iki yüz bin kesenin altına düşünce yüzlük altın 105 kuruşa inmişti. Fakat kalan yüz elli bin keseliğin karşılığı olmadığından Rüşdi Paşa onu bulmakla meşgul oluyordu.

Bu sırada Sarayda paraya şiddetle ihtiyaç duyulduğu, Maliye Nazırı Hasib Paşa'dan büyük miktarda para istendiği, onun da yakılsın diye gönderdiğimiz kaimelerden yüz bin keseliğini Saraya verdiği gizlice işitildi.

Rüşdi Paşa hasta oldu veya hasta görünerek haremde dışarı çıkamaz oldu. Ramazan da gelince kaime toplama işi durdu. Ramazan Bayramında bayramlaşma yerinde iken, bazı engeller sebebiyle kaimenin arkasının alınmadığı özür mahiyetinde belirtilerek bayramdan sonra tamamının yakılacağı ve bir tanesinin görülmeyeceği ilan olundu. ...²⁹"

Sultan Abdülaziz devrinde (1277-1293 h. / 1861-1876 m.) iki buçuk milyon keselik kaime basılmış, çok sayıda kaimenin dolaşıma çıkması değerini düşürmüştü³⁰. Ahmed Cevdet Paşa, bu sırada meydana gelen olayları şöyle anlatır:

28- Akar, fıkhta taşınmaz mal anlamına gelir. Halk arasında kiraya verilmekle gelir getiren şeyler anlamında kullanılır. (Ömer Nasuhi BİLMEN, Hukuki İslamiye Kamusu, c.VI, s. 10)

29- Ahmed Cevdet Paşa, Maruzât, İstanbul 1980, (Yayına Hazırlayan Yusuf HALAÇÇOLU) s, II, 18, 19. Nakil sırasında sadeleştirme yapılmış ve bugünkü dile kısmen uydurulmaya çalışılmıştır.

30- I. ve.C. ARTUK, a.g.e. c. II, s. 722.

“1278 senesi Cemaziyevvelinin sonlarında (Aralık 1861 başlar) İškodra'dan³¹ İstanbul'a geldim. Hazineyi fevkalâde bir darlık içinde buldum. Bu sırada Fuad Paşa'mn sadrazam olduğunu ve Suriye'den gelmekte olduğunu öğrendim.

Fuad Paşa henüz İstanbul'a gelmeden, bir gün yüzlük altın kaime olarak 300 kuruşa çıktı. Ertesi gün üç yüzü geçti. Sonra dört yüze varır varmaz kaime hiç geçmez oldu. Halbuki, halkın elinde hep kaime bulunuyordu, pek çok kimse aç kaldı.

Nakdi (yani altın veya gümüş parası) olanlar da ihtiyaten üçer, beşer günlük ekmek aldılar. Fırınlardaki ekmekler bitti ve sonraya kalanlar ekmek bulamaz oldular. Fazla alanlardan zorla almaya kalkıştılar, dükkanlar kapandı. İstanbul'u bir acı deşet istila etti. Her kes ne yapacağını şaşırıldı. Gece vükelâ (bakanlar) toplanıp durumu sabaha kadar tartıştılar. Sabaha karşı dellallar; "Padişahımızın tenbihi var, camiye geliniz." diye bağırdılar. Herkes merakla camilere gitti, tenbihleri dinlediler. Özet olarak, kağıt paranın böyle itibarının düşmesine sebep olan bozguncuların cezalandırılacağı ve yüzlük altını yüz atmış kuruştan fazlaya alıp verenlerin hapsedileceği bildiriliyor, dükkanların açılması ve herkesin alış verişle meşgul olması tenbih ediliyordu.

Hemen o gün Havyar Hanı kapandı ve hava alıp satan bozgunculardan bazıları hapsedildi. Hükümet tarafından 160 kuruşluk kaimeye bir altın verilerek alım satıma başlandı. Binlerce kişiye altın yetiştirmek mümkün olamayacağından kalabalığı yarıp geçerek bir altın alanların ekseriya elbiseleri yırtılıp zararlı çıkıyorlardı.

Büyük alım satımlar durmuştu ama esnaf arasında bu fiyatla kaime geçerli olarak ufak tefek alım satımlar yapıldı. Sonra Fuad Paşa İstanbul'a gelip işe başladı.

Fuad Paşa durumu açıkça Padişaha izah etti, gerekli tedbirleri aldı. Avrupa'dan büyük miktarda borç alarak hazineye biraz nefes aldırdı ve hemen kaimenin kaldırılmasına karar verdi³².

Fuad Paşa'mn Avrupa'dan aldığı yüklü borç karşılık tutularak kaimenin kaldırılması için kurulmuş komisyonlarda bulunuyordum. Fuad Paşa'mn görüşü, devletin 100 kuruş olarak çıkarmış olduğu kaimeye yine yüz kuruş

31- İškodra, Arnavutluk'un kuzeyinde ve bugünkü Yugoslavya sınırı yakınlarında yer alan bir şehirdir.

32- Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e. s. 39,40,41.

ödemiş olmak için %40 nakit, %60 da konsolid³³ verilerek kaimelerin kaldırılmasıydı. Çoğunluk onun görüşünü benimsedi. Benim görüşüm ise yüzlük kağıda bir ellilik vermek idi. Fakat azınlıkta kaldım. Çoğunluğun görüşüne uyuldu ve devlet hazinesi bir çok konsolid borcunu yüklenmiş oldu.

... 1279 senesi Rebiülevveline rastlayan Ağustos ayı (1862) sonunda kaimeler tamamen dolaşımdan kaldırılmıştı³⁴."

b-Özel kişi ve kuruluşların çıkardığı karşılıklı kağıt para :
Bunları banknot, tahvil, ve çek olarak sınıflandırabiliriz:

1) Banknot

Banknot bugün daha çok kağıt para anlamında kullanılır ama başlangıçta bir borç senedi niteliğindedir. Ya belli bir süre sonunda ya da her istendiğinde karşılığını ödemek gerekirdi.

Eskiden bankalara veya bankerlere kıymetli madenler veya madeni paralar emanet bırakılır, onlar buna dair bir belge verirlerdi. Bu belgeye banknot veya makbuz (sertifika) adı verilirdi. Bunlar belli miktar ve ayardaki madeni temsil ederdi.

Bankalar ve bankerler yalnız altın ve gümüşü emanet olarak bırakanlara değil kendilerinden borç isteyen kişilere de banknot tanzim ederek verirlerdi. Kıymetli madenlerin taşınmasındaki güçlükleri, aşınmaları, çalınmaları ve taşıması³⁵ önlediği için bu belgeler geniş bir kulamm sahası bulmuşlardı³⁶.

Banknotlar, para gibi dolaşmaya, onun gibi iş görmeye başladı. Böylece bankalar ve bankerler de piyasaya para çıkarmış oldular. Bu yeni parayı toplum benimsedi ve ona güven duydu. Derken banknotu getirip karşılığını alanların sayısının fazla olmadığı görüldü. Bundan, emanetteki altın ve gümüşten daha fazla miktarda banknotun piyasaya sürülebileceği ortaya çıktı³⁷. Bu fazlalık, hem dolaşımdaki parayı hem de bankerlerin kârlarını artırıyordu.

33- Konsolid, ana paranın ne zaman ödeneceği belli olmayan, yalnız faizi ödenen tahvil.

34- Ahmed Cevdet Paşa, a.g.e. s. 48-49.

35- Tağış, altın ve gümüşün içine başka madenleri karıştırarak ayarını düşürmek demektir.

36- Sabri ORMAN, Modern İktisat Literatüründe Para, Kredi ve Faiz, (Para, Faiz ve İslam kitabı içinde yer alan bir tebliğ) İstanbul 1992, s. 10.

37- Erol ZEYTİNOĞLU, İktisat Tarihi, İstanbul 1993, s. 138.

2) Tahvil

Tahvil, faizli borç senedir. Verdikleri borca karşılık tahvil alanlar, onun faizinden yararlanırlar. Bankanın, mevduat sahiplerine tahvil verdiği ve bunun para olarak kullanıldığına rastlanmaktadır. Osmanlı Bankasına 4 Şubat 1863'te her biri 200 kuruşluktan az olmamak üzere tahvil çıkarması ve bu tahvillerin para gibi kullanılması imtiyazı verilmişti. Banka, ilk iki sene bu tahvillerin yarısı kadar nakit bulunduracaktı. Bu müddet geçtikten sonra nakit bulundurma mecburiyetinin en az üçte bire ineceği kabul ediliyordu³⁸. Osmanlı Bankası bu şartlarla para basmış ve dolaşıma çıkarmıştı³⁹.

3) Kaydî Para (Çekler ve hesaplar arası nakiller)

Eskiden bankerlerin ve bankaların kendilerinde bulunan altın ve gümüşü karşılık göstererek banknot çıkarması gibi bankalar da kendilerinde bulunan paraları karşılık göstererek kaydî para üretirler. Bu işi çek ile yaparlar. Çünkü onlar, kimi mevduat sahiplerine çek koçanı verirler. Çek, bir ödeme emrinden ibarettir. Şekil şartlarına uygun olsun diye ilgili banka tarafından bastırılır. Bu çeki yanında bulunduran kişi, bir yerden bir mal veya hizmet satın alır ya da başka bir borcunu ödemek isterse nakit para yerine muhatabına bir çek yazıp verebilir. Böylece o bankaya, çekte yazılı miktarda bir ödeme yapması için emir vermiş olur. Banka bu emre uygun olarak ilgili kişiye gerekli ödeme yapar.

Banka, faizli kredi verir ve kredi verdiği kişi adına vadesiz mevduat hesabı açar. Sonra o krediyi vadesiz mevduat hesabına kaydeder. Böylece bu kişi, bir taraftan bankaya borçlu diğer taraftan da ondan alacaklı olur. Borcu vadeli, alacağı vadesizdir. Vadesiz alacağı kullanması için banka ona bir çek koçanı verir. Verilen kredi vadesiz mevduat hesabına aktarıldığı için para bankadan çıkmamış olur. Banka, kasasında olan bu parayı, bir başka müşteriye tekrar kredi olarak tahsis eder ve onun için de bir vadesiz hesap açarak verdiği krediyi oraya kaydeder. Krediyi kullansın diye ona da bir çek koçanı verir. Böylece zincir halkalar halinde uzar gider. Eğer merkez bankasının aldığı

38- Bank-ı Osmânî İmtiyaznamesiyle Nizamnamesi, 10 ve 11. maddeler. Bkz. 1. Tertip Düstur C. II, s. 979, İst. 1289.

Osmanlı Bankası 1856'da İngilizler tarafından kurulmuş, 1863'te Fransızlar da bankaya ortak olmuşlardır. Yukarıdaki nizamnamenin girişinde ortakların adı tek tek sayıldıktan sonra 1. maddede bu şahıslara Osmanlı topraklarında bir devlet bankası kurma yetkisi verildiği ifade edilmektedir. Ama bu öyle bir yetki ki, banka yöneticilerinin tayinine ortakları yetkili.(m.7) Osmanlı devletinin banka üzerinde sadece bir teftiş hakkı var. Devlet bunun için bir nazır; bir de hazine ile banka arasındaki mali işleri teftiş için bir muhasebeci tayin edecektir(m.3).

39- İ. ve C. ARTUK, a.g.e. c.II, s.719.

tedbirler ve kasada ihtiyat bulundurma mecburiyeti olmasa banka, sistemine giren bir mevduatı sınırsız kere borç verebilir. Çek kullananlar, ödemeleri nakit olarak değil, bu çeklerle yaparlar. Çeklerin karşılığı tam olarak bankada bulunmadığı, sadece kayıtlarda gözüktüğü ve bu çekler para gibi dönüp dolaştığı için bunlara kaydi para denir.

Kaydi paranın ilk örnekleri madeni para sisteminin yaygın olduğu devirlere dayandırılır. Rivayete göre İngiltere Kralı I. Charles, 1640 tarihinde Londra kalesindeki darphanede bulunan ve tüccarlara ait olan kıymetli madenlere ve taşlara zorla el koymuş. Bunun üzerine bankerler, özel kasalar yaptırarak tüccarların ve soylu kişilerin kendilerine emanet bıraktığı altın ve gümüşü kendi varlıklarıyla birlikte saklamaya başlamışlar. Kendilerine emanet olarak külçe veya sikke bırakanlardan bazısına hamiline yazılı makbuz (tahvil veya banknot) vermişler, bazısına da hesap açmışlar. Yazılı talimat verdiği taktirde bu hesaptan onun adına ödeme yapmayı kabul etmişler. Hesap sahibinin talimatı bir çek görevi görüyormuş. Hamiline yazılı bu çekler ve makbuzlar (banknotlar) piyasada para gibi kullanılmaya başlamış. Hatta bir kısım iş adamları, bu çek ve makbuzlara daha çok güveniyor ve onları nakitlere tercih ediyorlarmış. Çünkü altın ve gümüş paralarda ağırlık ve ayar büyük önem taşır. Bankerler bu konularda uzman olduklarından onlarda bulunan paranın ağırlık ve ayarına güvenilmesi tabiidir.

Bankerler, kasalarındaki altın ve gümüşlerin fazla talep edilmediğini, çek ve makbuzların tercih edildiğini görmüşler. Bunu fırsat bilmişler ve ellerindeki altın ve gümüşlerin, nakit talebini karşılayacak kadar olmasına dikkat ederek kredi isteyenlere hamiline yazılı makbuz (banknot veya sertifika) vermeye veya onların çek yazabilecekleri birer cari hesap açmaya başlamışlar. Böylece verdikleri kredi, ellerindeki altın ve gümüş stokunun bir kaç katına çıkmış, piyasayı bu çek ve makbuzlar sarmış.

Kasalarına giren her altının kendilerine bir kaç kat kredi açma imkanı sağlaması bankerleri yeni mevduat aramaya sevk etmiş. Kendilerine emanet bırakılan paralardan dolayı koruma ücreti almaları beklenirken mevduat sahiplerine %6 faiz ödemeye başlamışlar. Böylece kendilerine daha fazla mevduat gelmesini sağlamak istemişler. Mevduata ödedikleri faizle krediden aldıkları faizin bir birine yakın denecek kadar az olmasına rağmen bunların zenginliklerini nasıl artırdığını bir çok kimse anlayamamış⁴⁰.

Bankalar da benzeri bir tecrübe yaşamışlardır. Vadeli mevduattan zaten kredi verilir. Çünkü vadeli mevduat, olağanüstü bir durum olmadıkça vade bitiminden önce talep edilmez. Fakat vadesiz mevduat her an çekilebilir.

40- Feridun ERGİN, Kredi Sistemi, İst.1980, s. 9-10.

Bankalar, vadesiz mevduattan da kredi verilebileceğini keşfetmişlerdir. Çünkü tecrübeler, bu hesapların uzun vadede fazla değişmediğini, vadesiz mevduat hacminin oldukça düzenli yürüdüğünü, bazı hesaplar çekilse de açılan yeni hesapların sağladığı fonlarla kayıpların giderilebildiğini göstermiştir. Ancak her şeye rağmen beklenmedik nakit talebi olabilir ve bankalar sıkıntıya düşebilirler. Bu sebeple ihtiyatlı bankacılar mevduatın belli bir kısmını kasalarında nakit şeklinde tutarak bu problemi halletmeye çalışmışlardır. Buna bankacılık dilinde kasa ihtiyatı veya munzam karşılık denmektedir.

Bankaların kaydı para mekanizmaları şöyle işler:

Bankaya bir milyon liralık mevduat yatırıldığını düşünelim. Banka bu paraya dayanarak kendine gelen kredi taleplerini karşılar. Birinci kişiye bir milyonluk kredi açar, bunu onun cari hesabına kaydeder ve ona bir çek koçanı verir. Para bankadan çekilmediği için onu, aynı usulle ikinci müşteriye kredi olarak tahsis eder. Onun için de bir cari hesap açar ve bir çek koçanı verir. Bu işlemi üçüncü, dördüncü, beşinci ilh. müşterileriyle yapar gider. Böylece kendine yatırılmış olan bir milyonu onlarca müşterisine borç vermiş ve bu borcun kullanıldığı çekler yoluyla piyasaya bol miktarda kaydi para sürmüş olur. Bunun bir sınırı yoktur. Bir milyon liralık mevduat sebebiyle nazari olarak toplam bir trilyon, hatta daha çok kaydı para çıkarılabilir. Bunun yürümesi için bankadan nakit talebinin olmaması gerekir.

Ama elinde çek bulunan kişiler veya vadesiz mevduat sahipleri bankadan nakit para çekmek isteyebilirler. Bunu karşılamak için bir miktar kasa ihtiyatı bulundurmaları gerekir. Günümüzde bankalar kasa ihtiyatı bulundurma zorundadırlar. Bu sebeple çıkaracakları kaydi paranın belli bir sınırı vardır.

Bir bankanın bulundurması gereken ihtiyat oran %10 ise kendine yatırılan bir milyon liralık mevduat ile şu şekilde bir kaydi para ihracı seyri meydana gelir:

İşlem	Mevduat	İhtiyat	Kredi
1.	1.000.000.	100.000	900.000
2.	900.000	90.000	810.000
3.	810.000	81.000	729.000
4.	729.000	72.900	656.100
n
	Toplam kaydi para miktarı		9.000.000

Mevduatın vadesiz olduğunu ve hesap sahibinin onu çekle kullandığını düşünersek kaydi para miktarı on milyona çıkar.

Banka, yaptığı ilk işlemde bir milyon liranın yüzbinini ihtiyat olarak ayırmış, 900 bin lira kredi vermiştir. Bu 900 bini vadesiz hesaba kaydettiği için tekrar kredi açma imkanı doğmuş, bu defa onun 9 binini ihtiyat olarak ayırıp 810 bin lirasını ikinci kişiye kredi olarak vermiştir. Bir kaç işlemden sonra kredi verdiği miktar dokuz milyona, vadesiz mevduat sahibine verdiği çekle birlikte ihraç ettiği kaydı para on milyona çıkmış olur.

Çeki yazan kişi gibi alacağını çekle tahsil eden kişinin de bir bankada vadesiz mevduatı olabilir. Zaten bankalar, vadesiz mevduat hesabı olmayan kişilere çek kullandırmazlar. Çek alış veriş çöğunlukla çek kullanan kişiler arasında olur. Alacaklı taraf, çeki bizzat tahsil etme yerine hesabının bulunduğu bir bankaya verir ve tahsil işini banka yürütür. Eğer borçlu ve alacaklının hesapları aynı bankada ise önce borçlu, müşterisinin hesabından çekde yazılı meblağı düşer, sonra onu alacaklının hesabına kaydeder. Böylece kasadan her hangi bir nakit çıkışı olmadan işlem tamamlanmış olur.

Alacaklı ve borçlunun hesapları farklı bankalarda olması halinde de borç ve alacak işlemi yine araya nakit girmeden tamamlanabilir. Çünkü bu bankanın müşterisi nasıl karşı bankanın müşterisine borçlu ise, onun başka müşterisi de bu bankadaki bir müşteriye borçlu olabilir. Mesela bunlardan biri yüz milyon ödenmesi için bir çek yazmıştır. Karşı bankanın müşterisi de bu bankanın bir müşterisine aynı tarihte yüz milyon ödenmesi için bir çek yazmış olabilir. Bu iki veya daha fazla borç karşılıklı takas edilir. Bankaların çok sayıda şubeleri ve bu şubelerin her birinin çok sayıda müşterisi olduğu için takas işlemlerinin nihai durumuna göre bu bankaların birinden diğerine ya hiç nakit çıkışı olmaz, yada az bir nakit çıkışı ile işlem tamamlanmış olur.

Takas işlemi iki banka arasında değil, bütün bankalar arasında yapılır. Birinci banka, ikinci bankadan alacaklı, üçüncüye borçlu; ikinci banka da üçüncü bankadan alacaklı olabilir. Karşılıklı borç ve alacaklar eşit ise hesaplar arasında kaydi ayarlamalar yoluyla işlem bitirilir. Eğer bir fazlalık varsa yalnızca bu fazlalık için, borçlu banka alacaklı bankaya ödeme yapar. Bu işlemler takas (clearing) odası aracılığıyla yürütülür.

İhtiyat oranı azalırsa bankanın çıkarabileceği kaydi para artar. Eğer oran %5 olursa kaydi para, mevduatın yirmi katına çıkabilir. İhtiyat oranı artırılınca da kaydi para miktarı düşer. Mesela oran %20 olursa kaydi para miktarı mevduatın beş katı kadar olabilir. Bunun şöyle bir formülü vardır :

$$M = N/r, \text{ yani } \text{kaydi para miktarı} = \text{İlk mevduat} / \text{ihtiyat oranı}$$

Devletler daha çok enflasyon dönemlerinde ihtiyat oranını artırır, deflasyon veya durgunluk dönemlerinde düşürürler⁴¹.

Her bankanın kanuna ve nizama uymayacağı, bunlardan bir kısmının çek imkanını istismar ederek daha fazla kaydi para ihraç edebileceği düşünülürse kaydi para miktarının daha büyük boyutlara ulaşacağı tahmin edilebilir. Şuna dikkat çekmek gerekir ki, burada sözü edilen çeklerin tamamı vadesiz, günlük çektir. Vadeli çek konusu aşağıda gelecektir.

2- Karşılığı olmayan kağıt para :

a- Devletin bastığı karşılıksız kağıt para :

Bugünkü kağıt paralardan hiç birinin altından veya gümüşten bir karşılığı yoktur. Yani hazineler veya merkez bankaları, kendilerine getirilecek kağıt para karşılığında bir şey ödeme yükü altında değillerdir. Bu paralar, kanun gücüyle desteklenen ve alışkanlıkla dolaşıma devam eden ödeme araçlarıdır. Bugün bütün dünyadaki para sistemi böyledir⁴².

Kağıt para rejiminde basılacak para miktarını para otoritesi belirler. Tüccar senetleri, hazine bonoları, altın, gümüş ve tahviller; kamu kuruluşlarına ait borçlar ve döviz alımları karşılığında para basılması olağan karşılanır. Bu sistemde paranın rahatlıkla dövize çevrilebilmesi ve ihtiyaçları karşılayacak bir altın stokunun bulundurulması yeterli görülür⁴³.

Bugünkü kağıt para sisteminde para basımını sınırlayan bir şey de yoktur. Bütçe açıklarını kapamak, kamu iktisadi kuruluşlarının (KİT'ler)⁴⁴ para ihtiyaçlarını, hatta zararlarını karşılamak için, bankaların iskonto ettikleri tüccar senetlerini merkez bankasına yeniden iskonto (reeskont) ettirmesi üzerine para basılması, para miktarının çoğalmasına ve değerinin önemli ölçüde düşmesine yol açmaktadır.

Madeni paralar gerçek bir değere sahipti. Bir altın veya gümüş para, dolaşımdan kaldırılsa bile dolaşımdaki kıymetine çok yakın bir kıymete sahip bulunuyordu.

41- Ali ÖZGÜVEN, İktisat Bilimine Giriş, İstanbul 1983, s. 329-330.

42- Feridun ERGİN, Para Türleri, Ak İktisat Ansiklopedisi, İstanbul 1973.

43- Feridun ERGİN, Emisyon Rejimleri, Ak İktisat Ansiklopedisi.

44- Kamu iktisadi kuruluşları, mülkiyeti devlete ait olan ve iktisadi faaliyet yürüten fabrikalar, çiftlikler, mağazalar, bankalar ve diğer işletmelerdir.

Kıymetli maden karşılığı basılan kağıt paranın, bizzat bir maddi değeri yoktu, fakat belli miktarda altın veya gümüşü temsil ederdi. Bugünkü kağıt paralar ise üzerlerinde yazılı itibari değer dışında hiçbir gerçek değere sahip değillerdir. Bu sebeple para otoritesinin kararları veya psikolojik sebepler, paranın değerini değiştirebilmektedir. Dolaşımdan kaldırılınca da hiç bir değeri kalmamaktadır.

Bankaların ürettiği kaydi para ise elden ele dolaşan kağıt şeklinde herhangi bir nesne dahi değildir. Bugün, bir de büyük haksızlıklara ve karmaşaya yol açacağı benzeyen bilgisayar parası ortaya çıkmıştır. Kaydi para merkez bankalarının kontrolündedir. Bugün para transferlerinde birinci sıraya çıkan bilgisayar parası nasıl kontrol edilecek ve bu konuda ortaya çıkacak ihtilaflar nasıl çözülecektir. Doğrusu para konusunda ciddi bir tıkanma vardır. Para olarak kullanılan araçlarda maddilikten maddesizliğe, somutluktan soyutluğa doğru bir gidiş vardır.

b- Özel kişi ve kuruluşların bastığı karşılıksız kağıt para :

Özel kişi ve kuruluşlar devlet gibi para basamazlar. Düzenledikleri banknot, tahvil veya çeklerin karşılığını bir gün mutlaka ödemeleri gerekir. Bunların karşılıksız olmasından kasıt, düzenledikleri sırada karşılığının bulunmamasıdır.

1) Banknot ve tahvil

Yukarıda Osmanlı Bankası tarafından ihracına müsaade edilen tahvillerin sadece bir kısmının karşılıklı olduğu, kalanının karşılığının olmadığı ifade edilmişti.

3 Temmuz 1915'te çıkarılan bir kanunla Osmanlı Bankası merkez bankası konumuna yükseltilmiş, bu banka tarafından dolaşıma çıkarılacak banknotların ülkenin her tarafında, gerek devletle vatandaş arasında ve gerekse vatandaşlar arasındaki ilişkilerde tıpkı para gibi dolaşımı mecburi tutulmuştu. Bu kanun yürürlükte bulunduğu sürece Osmanlı Bankası banknot bedellerini ödemekle sorumlu tutulmuyordu⁴⁵.

2) Vadeli çekler

Çek, bankada bulunan hesaptan ödeme yapılması için verilen yazılı emirdir. Hesapta para yoksa çek kesilmesi söz konusu olamaz. Dolayısıyla çekin vadelisi olmaz, onunla bankaya başvurulunca hesapta para varsa banka, tarihine bakmaksızın çekin karşılığını ödemek zorundadır.

45- Düstür, tertib-i sâni, Dersaadet 1334, c. VI, s.914

Uygulamada buna uyulmadığı ve vadeli çeklerin para gibi dolaşarak para miktarını önemli ölçüde artırdığı görülmektedir. Bu aynen karşılıklı kağıt para rejiminde devletin, ileri bir tarihte bedelini ödemek üzere banknot çıkarmasına benzer bir işlemdir. Bunun Osmanlı Devletini ne gibi sıkıntılara soktuğunu yukarıda, Ahmet Cevdet Paşa'nın hatıralarında görmüştük. Vadeli çeklerin bugünkü ekonomi üzerinde tahribatının olduğunda da kuşku yoktur.

II- PARANIN ÖZELLİKLERİ

Paranın iktisadî ve hukukî özellikleri vardır.

A- Paranın İktisadi Özellikleri :

1- Para hazır satın alma gücüdür.

İstediğimiz mal ve hizmeti onunla hemen satın alabiliriz. Para dışındaki şeylerle bir mal veya hizmeti satın almak zordur. Para, dolaşımında olduğu her yerde, herkes tarafından kolayca kabul edilebilir ama para dışındaki şeyler öyle değildir.

2- Paraya doyum olmaz.

Saklanması ve taşınması kolay ve insanların ona olan rağbeti devamlı olduğu için paraya olan arzunun sınırı olmaz. Ama yemenin, içmenin, giyinme ve barınmanın bir sınırı olur.

3- Paraya gösterilen itibar, değerini korumasıyla orantılıdır.

Düzenli olarak değerini koruyan para itibarlı paradır. Değerini koruyamayan para, insanları kendinden kaçırır. Herkes onu kısa sürede elinden çıkarmak ve değerini koruyabilen şeylerle değiştirmek ister. "Kötü para iyi parayı kovar." denmesi bundan dolayıdır.

4- Para nadir olur.

Nadir olması zor elde edilmesine ve değerini korumasına sebep olur.

5- Paraya güvenilmelidir.

Paraya olan güven, para otoritesine olan güvenle ilgilidir. Kıymetli maden olarak basılan paralarda bu o kadar önemli değildi. Ama bugün herhangi bir karşılığı olmadan basılan kağıt paraya güvenebilmek için onu çıkaran otoriteye güvenmek gerekir. Bu güveni sarsan her davranış, paranın değerini doğrudan etkiler. İktisadi hayatın, tabii kurallar içinde yürümesi için paraya olan güvenin devamlı olması gerekir.

B- Paranın Hukukî Özellikleri :

Paranın hukuki özellikleri ile iktisadi özelliklerini ayırmak zordur. Biz bu başlık altında hukuki ilişkiler açısından paranın özelliklerini ortaya koymaya çalışacağız.

1- Para bir hak ölçüsüdür.

Ücretler, kira bedelleri, borçlar, nakdi ceza ve tazminatlar büyük ölçüde para ile belirlendiği için para bir hak ölçüsüdür. Paranın değerinin değişmesi, haksızlığa ve zulme yol açar.

2- Para özel bir maldır.

Para diğer mallar gibi ihtiyaçları doğrudan gidermez. Yenilip içilmez, sofranın ekmeği, duvarın tuğlası olmaz. Ama ihtiyaçların tatminine vasıta olur. İhtiyaç duyduğumuz mal veya hizmeti onunla satın alırız.

Paranın üretimi diğer malların üretimi gibi değildir. Fırın, tuğla harmanı ve lastik fabrikası kurabilirsiniz ama para basma faaliyetinde bulunamazsınız. Bu faaliyet, ancak kamu adına devlet tarafından dikkatli ve özenli olarak yapılabilir. Eskiden altını ve gümüşü olan herkes darphanede kendisi için para bastırabilirdi ama kendi adına darphane kuramazdı. Bu haliyle para, o zaman da devlet tarafından basılmış olurdu.

3- Para tayinle taayyün etmez.

Yani bir malı veya hizmeti satın alırken gösterilen paranın kendisini vermek gerekmez. Onun yerine aynı para biriminden ve aynı değerinde bir başka para verilebilir. Çünkü paranın kendisi değil, temsil ettiği satın alma gücü önemlidir. Ama diğer malların kendisi önemlidir.

Meselâ elinizdeki bir adet beş yüz liraya karşılık bir çift ayakkabı satın alsanız, ayakkabıcıya, onun yerine bir başka beş yüzlük veya beş adet yüzlük verebilirsiniz. Çünkü satıcı ayakkabıyı o paranın satın alma gücü karşılığında vermiştir. Bu satın alma gücünü öbür beş yüzlük nasıl temsil ediyorsa beş tane yüzlük veya on tane ellilik de temsil eder. Bunlardan hangisi verilirse verilsin satıcının talebi yerine gelmiş olur. Burada paranın kaç parçadan ibaret olduğu, kağıdının büyüklüğü, kağıt üzerinde yazılan yazıların şekli ve seri numarası önemli olmaz. Para altın veya gümüş olduğu zaman da durum aynıdır. Elindeki bir adet Reşat altınına karşılık bir çift ayakkabı alan kişi, satıcıya bir başka Reşat altınını verebilir.

Ama müşterinin beğenip satın aldığı ayakkabı yerine bir başka ayakkabı verilemez. Çünkü mallar tayinle taayyün eder. Yani satın alma kararında ayakkabının rengi, deseni, dikiş özelliği, büyüklüğü, duruşu, görünümü vs.

önem taşır. Bunlardan biri eksik olursa müşterinin rızası hilafına iş yapılmış olur ki, bu da alım satım kurallarına aykırıdır.

Paranın tayinle taayyün etmemesi şöyle bir hukuki sonuç doğurur. Bir mal peşin parayla dahi satın alınsa ona ödenecek bedel, akit anından ödeme anına kadar müşterinin zimmetinde bir borç olur. Gerçi satın alınan malın müşteriye teslim edilmesi de satıcının borcudur. Ama bu, belli bir malın teslim edilmesi borcudur, yoksa zimmette olan bir borç değildir.

Bir borcun zimmette olmasıyla olmaması arasında fark vardır. Zimmetteki borç, dengiyle ödenebilecek bir borçtur. Bir gemide giderken beş yüz liraya bir çift ayakkabı satın alan kişi parayı ödemek için uzattığında rüzgar parayı denize uçursa satış geçersiz hale gelmez. Müşteri bir başka beş yüz lira ile ayakkabının bedelini ödemeye zorlanabilir. Çünkü beş yüz liranın denize uçuşması akdi bozmaya sebep değildir. Ama müşteri daha teslim almadan ayakkabı denize uça alışı batıl olur. Artık ne müşteri, o ayakkabı yerine bir başka ayakkabı almaya zorlanabilir, ne de satıcı o ayakkabı yerine başka ayakkabı vermek zorunda kalır.

C- Paranın Dolaşım Hızı :

Para biriminin belirli bir dönem, mesela bir sene içindeki ortalama el değiştirme sayısına paranın dolaşım hızı denir. Paranın dolaşım hızı, paranın temsil ettiği satın alma gücünü anlama bakımından, para miktarı ya da para arzı kadar önemlidir. Dolaşım hızının artması halinde, aynı para miktarı ile eskiye göre daha büyük meblağlarda ödeme yapmak mümkün iken, dolaşım hızı düşünce eskiye göre daha küçük meblağda ödeme yapılabilir. Bu sebeple parayla yapılabilecek ödemelerin toplam hacmi, para miktarı ile paranın dolaşım hızının çarpımına eşittir.

Paranın dolaşım hızı ile para talebi arasında bir zıtlık vardır. Paranın hızla dolaşması demek, elde uzun müddet beklememesi demektir. Aksine para talebinin artması demek, dolaşım hızının düşmesi demektir. Dolayısıyla bunlardan birine olumlu yönde etki eden bir faktör, diğerine aksi yönde etki edecek demektir.

III- KAĞIT PARANIN FIKIHİTAKİ YERİ

Fıkıh kitaplarımızın büyük çoğunluğu, madeni para sisteminin geçerli olduğu devirlerde yazılmıştır. Baş taraftaki bilgilerden anlaşılacağı üzere kıymetli maden karşılığı aranmadan basılan bugünkü kağıt paralarla madeni

paralar arasında önemli farklar vardır. Biri gerçek kıymeti üzerinden işlem gördüğü halde diğ erinin gerçek kıymeti, temsil ettiği değer karşısında yok gibidir.

Madeni para sisteminde felsler, gerçek değerlerinden yüksek bir değerle işlem gördükleri için kağıt paralara benzerler.

Kağıt paralarla eşyaya değer biçildiğine göre bunu para saymamak olmaz. Zaten felslerin para sayılmasının asıl sebebi de onlarla eşyaya değer biçilmiş olmasıdır. Bu konuda Ömer Nasuhi Bilmen'in tesbitleri yerindedir. Şöyle diyor:

«Kaime ve evrakı nakdiye denilen kağıt paralar ve bankaların istenilen zaman nakte tahvil edilen ve bedeli alınabilen banknotları nükut hükmündedir. Çünkü bunların altın ve gümüş gibi tedavülü müteareftir (adet haline gelmiştir). Bunların karşılıkları hakiki veya itibari olarak mevcut bulunmaktadır. Bunlar, hazır bir mal demektir ve ammenin (halkın) servetini teşkil etmektedir. Bunlardan kâfi miktara malik olanlar, fakir değil, zengin sayılmaktadır. Bunlar mücerred birer alacak senedi mesabesinde değildir. Bunların vasıtasıyla filhal istifade kabildir. Bunlar birer nakit, birer mübadele vasıtası olarak kabul edilmişlerdir. Velhasıl bunlar, sair nükut gibi istenildiği zaman sarf ve mübadele edilebilmekte ve birer kıymeti haiz olup ona göre muamele yapılmaktadır⁴⁶.»

Kağıt para çıkmadan yaşamış bulunan fakihlerin felslere yaklaşımı, onların kağıt paraya yaklaşımları ile ilgili ip uçları verebilir. Onlar felsler konusunda ikiye ayrılırlar. Bir kısmı felsleri altın ve gümüş paralar gibi saymazlar. Bir kısmı ise onları altın ve gümüş paralarla aynı kapsamda değerlendirirler.

1- Felsleri altın ve gümüş paralar gibi kabul etmeyenler.

Meşhur dört mezhebin, yani Hanefî, Şafîî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerinin ağırlıklı gövüşü felslerin altın ve gümüş paralar gibi olmadığı şeklindedir. Çünkü bunların para olması, siyasi otoritenin isteği ve toplumun bunu kabul etmesi iledir. Bu fakihler, tabii olarak kağıt parayı da aynı kategoriye sokacaklardır. Zira kağıt parada da benzer özellikler vardır. Böyle bir para ile kendi tabiatında para olma özelliği taşıyan altın ve gümüşten basılan paralar aynı sınıfa konulamaz.

46- Ömer Nasuhi BİLMEN, Büyük İslam İlmihali, 1986 İstanbul. s. 331, Evrak-ı nakdiye ile banknotların zekati, Paragraf no 61.

Para olma özelliğinin, altın ve gümüşün tabiatında var olduğunu anlamak için konuyu biraz açmak gerekir. Yukarıda, eşyaya değer olabilme, serveti biriktirmeye yarama ve bir ödeme aracı olma işi, paranın temel görevleri, yani ana fonksiyonları olarak ifade edilmişti. Altın, asrımızda para olarak kullanılmadığı halde serveti biriktirmenin en güvenilir aracı olmaya devam etmektedir. Eşyaya değer olmasına gelince, para olarak kullanılmamasının bu konuda etkisi varsa da diğer mallar içinde en kolay bu maden paraya çevrilebilir. Hatta dünya çapında düşünülürse altından daha değerli bir malın olmayacağı anlaşılır. Hiç bir paranın geçmediği yerde altın geçer. En değerli kağıt paralar bile, onu çıkaran otoritenin kararıyla değersiz hale gelebilir ama altını değersiz hale getirecek bir otorite yoktur. Gümüş de değerli bir madendir. Bugün değerinin azalması, çok miktarda üretilmesi yanında ona olan talebin azalmasıyla da ilgilidir. Eğer para olarak kullanılacak olsa, büyük ölçüde talep edilecek ve değeri artacaktır. Her şeye rağmen gümüş, değerli maden olmaya devam etmektedir. İşte bir çok fakihin, kendi tabiatında para olma özelliği bulunan altın ve gümüşü, felslerle aynı hükme sokmamasının altında bu gibi sebepler yatar. Yoksa bu konuda ne bir ayet, ne de hadis vardır.

2- Felsleri altın ve gümüş para gibi sayanlar.

Tabiîn⁴⁷ döneminin büyük fakihlerinden Yezid b. Ebî Habîb (53-128 h. / 673-746 m.), Ubeydullah b. Ebî Cafer (öl. 99 h./ 718 m.), Yahyâ b. Saîd (öl.144 h. / 761 m.) ve Rabia (öl. 136 h./ 753 m.) ile İmam Malik (öl. 179 h./ 795 m.) ve İmam Muhammed (öl. 189 h./ 805 m.) altın ve gümüş dışında para olarak kullanılan maddeleri dinar ve dirhemler gibi para saymışlardır⁴⁸. Bunlar kağıt parayı da aynı sayacaklardır.

İmam Muhammed'in onu ile ilgili görüşü şöyledir:

«Felslerle eşyaya değer biçilmesi onun para olduğunu göstermektedir. Mallara dinar ve dirhemlerle değer biçildiği gibi felslerle de değer biçilir. Öyleyse bunlar da paradır.

Felsler para olduğuna göre tayinle taayyün etmez. Dinar ve dirhemlerin akitte tayin edilmesi, tayin edilmemesi mesabesindedir⁴⁹.

47- Hz. Peygamber'in ashabıyla görüşmüş olan müslümanlara tabiîn denir.

48- Malik b. Enes, el-Müdevvenet'ül-Kübrâ, (Sehnûn'un ibn Kasım'dan rivayeti) Mısır, Matbaa-ı'us-saâde 1323, c.III, s. 395-396.

49- Yani bir malı satın alırken elinizdeki dinar veya dirhemi göstererek o malı şu dinar veya şu dirhem karşılığında alıyorum dedikten sonra onun yerine aynı özellikleri taşıyan bir başka dinar veya dirhem verebilirsiniz. Ama sattıcı üzerinde anlaşma yaptığınız maldan başkasını veremez. Tayinle taayyün etmeme konusu " Paranın hukuki özellikleri" başlığı altında incelenmiştir.

Rabıtâî'l-alemi'l-İslâmî'nin fetva heyeti kağıt paraların aynen altın ve gümüş paralar gibi mübadele edilmesi gerektiğine dair bir fetva vermiştir. İslâm alemindeki yaygın kanaat bu doğrultudadır. Bugün bütün müslümanlar kağıt parayı kullanmakta ve muamelelerini ona göre yürütmektedirler.